

ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ У ВИПАДКУ НЕНАЛЕЖНОГО ВИКОНАННЯ (НЕВИКОНАННЯ) СВОЇХ ОBOB'ЯЗКІВ СТОРОНАМИ ДОГОВОРУ ПРО НАДАННЯ ЮРИДИЧНИХ ПОСЛУГ

ЧУМАК Р. В. - адвокат, доктор філософії в галузі права

КРОЙТОР В. А. - д. ю. н., професор, професор кафедри цивільного права та процесу факультету № 6 Харківський національний університет внутрішніх справ

УДК 347.965.43

DOI: <https://doi.org/10.32782/ep.2024.3.25>

У статті розглядається проблема відшкодування моральної шкоди у випадку неналежного виконання (невиконання) своїх обов'язків сторонами договору про надання юридичних послуг.

Авторами доводиться положення про виникнення в замовника юридичної послуги права на відшкодування моральної шкоди завжди тоді, коли така шкода в нього проявляється, незалежно від того, передбачена ця можливість спеціальними вимогами цивільного законодавства (чинним законодавством така можливість не передбачається) або умовами договору про надання юридичних послуг чи ні. Такий підхід відповідає принципам положенням захисту абсолютних прав.

Можливість відшкодування моральної шкоди принципово не повинна залежати від її передбачуваності в умовах договорів, у яких беруть участь носії згаданих абсолютних прав та їх потенційні порушники. Отже, якщо в замовника юридичної послуги через протиправні дії виконавця (у тому числі й через ті протиправні дії, які мають вигляд неналежного виконання (невиконання) договірних обов'язків) виникатиме моральна шкода, то така шкода підлягає відшкодуванню.

Підтримана позиція авторів, які розкривають поняття моральної шкоди через категорію «втрати». Зазначено, що наведене розуміння змісту моральної шкоди є логічно вибудованим і таким, що заслуговує на підтримку. При цьому зазначається, що не кожне порушення виконавцем умов договору про надання юридичних послуг породжуватиме в

замовника ті «немайнові втрати» чи «негативні немайнові наслідки», які можна розцінити як моральну шкоду.

У праці наголошено, що, окрім наявності моральної шкоди, потерпіла особа (позивач) має довести розмір відшкодування. Доведення цих двох обставин насправді є єдиним процесом: не можна визначити обсяги відшкодування, не вказавши на факт спричинення шкоди. Власне, обґрунтування того, у чому конкретно полягає моральна шкода особи, не може не зачіпати критеріїв моральної шкоди.

Відшкодування моральної шкоди можливе тільки в разі доведення протиправності її заподіяння. Отже, наступною умовою такого виду цивільно-правової відповідальності є оцінка поведінки заподіювача шкоди щодо її невідповідності правовим критеріям.

У праці зазначено також, що відповідальність з відшкодування моральної шкоди покладається на виконавця юридичної послуги тільки за умови встановлення причинно-наслідкового зв'язку між фактами вчинення протиправної поведінки та фактом виникнення цієї шкоди.

Ключові слова: договір; договір про надання юридичних послуг; відповідальність; відповідальність за договором про надання юридичних послуг; відшкодування моральної шкоди; збитки; розмір відшкодування; протиправність заподіяння шкоди; презумпція заподіяння моральної шкоди; причинно-наслідковий зв'язок між фактами вчинення протиправної поведінки та фактом виникнення цієї шкоди.

Постановка проблеми

Фізичні та юридичні особи як замовники юридичних послуг досить часто звертаються до суду з позовними вимогами про відшкодування моральної шкоди, завданої порушенням договору виконавцями. За загальним правилом такі позовні вимоги подаються ними поряд із позовами про відшкодування збитків. При цьому маємо зазначити, що до 1 вересня 2020 року, коли Великою Палатою Верховного Суду була сформована правова позиція по справі № 216/3521/16-ц щодо можливості відшкодування моральної шкоди за порушення договірних зобов'язань [1], українські суди зазвичай відмовляли в задоволенні позовних вимог щодо компенсації моральної шкоди за порушення договору про надання юридичних послуг. При цьому маємо зазначити, що до оприлюднення 1 вересня 2020 року Великою Палатою Верховного Суду нової правової позиції українські суди найчастіше відмовляли в задоволенні позовів про відшкодування моральної шкоди за факт порушення договору, окрім тих випадків, коли право на таке відшкодування випливало безпосередньо зі спеціальної норми законодавства (наприклад, з п. 5 ч. 1 ст. 4 Закону «Про захист прав споживачів») або з умов договору.

Тобто в переважній більшості інших випадків суди відмовляли в задоволенні подібних позовних вимог. При цьому одні суди посилалися на необґрунтованість заявлених позивачами вимог, тобто на недоведеність ними фактів виникнення моральної шкоди [2; 3], а інші обґрунтовували свою відмову відсутністю в нормативних актах положень про можливість відшкодування моральної шкоди в договірних зобов'язаннях з надання юридичних послуг або відсутністю в договорах відповідних умов [4; 5]. Отже, аналіз судової практики свідчить про відсутність одноманітного підходу щодо визначення можливості застосування цього способу захисту в досліджуваних нами правовідносинах. Попри прийняття Великою Палатою Верховного Суду вищезгаданої постанови, наукова дискусія, яка стосується обґрунтування позиції про можливість компенсації моральної шкоди в договір-

них зобов'язаннях загалом і в договірних зобов'язаннях з надання юридичних послуг зокрема, гадаємо, не втратила своєї цінності, а тому до цієї проблеми слід звернутися.

Стан опрацювання проблеми

Дослідження наукової літератури, присвяченої договору про надання юридичних послуг, свідчить, що питанням відповідальності за договором про надання юридичних послуг присвячено низку наукових праць. Серед них заслуговують на увагу наукові праці: В. Богославця [6], А. Загороднього [7; 8], К. Книгіна [9], Н. Люльчук [10], Г. Ярошевської [11; 12] та ін. Ці вчені провели ґрунтовні наукові дослідження загальних проблем договору про надання юридичних послуг. Низку наукових розвідок їй присвятили й автори цієї наукової статті [13-18]. Водночас, незважаючи на науково-теоретичну цінність наукових висновків зазначених науковців, слід наголосити, що вони не повною мірою вирішують усі потреби сучасної теорії та практики в разі неналежного виконання (невиконання) сторонами договору про надання юридичних послуг своїх обов'язків, зокрема, можливості відшкодування моральної шкоди в зазначених випадках.

Метою цієї статті є встановлення правових підстав відшкодування моральної шкоди у випадку неналежного виконання (невиконання) своїх обов'язків сторонами договору про надання юридичних послуг.

Результати дослідження

Проблема відшкодування моральної шкоди в зобов'язаннях з надання юридичних послуг була частиною більш широкої проблеми, а саме – проблеми допустимості застосування цього способу захисту в договірних правовідносинах взагалі [19, с. 713–714; 20, с. 42]. Певною мірою існування такої проблеми було викликане інерційністю, адже тривалий час у цивілістиці вважалося, що відшкодування моральної шкоди взагалі є неможливим у договірних зобов'язаннях [20, с. 42].

В окремі періоди розвитку цивільного права в Україні в доктрині цивільного права

та судовій практиці (до вересня 2020 року) існувала позиція щодо застосування такого способу захисту в договірних відносинах тільки тоді, коли на це прямо вказує норма законодавства або умови укладеного сторонами договору [21]). Свого часу означений підхід було відображено ще в п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31.03.1995 р. № 4 (далі – Постанова № 4) [22].

У науці цивільного права ця позиція піддавалася справедливій критиці. Так, А. Гриняк слушно відзначав, що аргумент про передбачення можливості відшкодування моральної шкоди в договірних зобов'язаннях спеціальними законодавчими положеннями або умовами договору видається недостатньо переконливим, «оскільки в цьому випадку такі самі вимоги ... необхідно було б висувати, керуючись п. 4 ч. 1 ст. 611 ЦК України, і до відшкодування майнової шкоди, що, безперечно, призвело б до абсурду» [20, с. 42]. Далі вчений вказував, що «відповідно до ст. 16 ЦК України право на відшкодування моральної шкоди належить до універсальних способів захисту цивільних прав. Таким чином, будь-який учасник цивільних відносин на підставі цієї статті ЦК України може звернутись до суду з вимогою про відшкодування моральної шкоди» [20, с. 43–44].

В. Примак визнає можливість спричинення моральної шкоди порушенням договірного зобов'язання, але її відшкодування, на його думку, принципово не можна кваліфікувати різновидом договірної відповідальності. Учений зазначав, «...що відшкодування моральної шкоди, будучи закріпленим у ст. 23 чинного ЦК формально як універсальний захід цивільно-правової відповідальності, за своєю правовою природою є, однак, формою позадоговірної відповідальності, що певним чином й відображено у нормах ст. 1167 ЦК. Навіть коли посягання на нематеріальні блага потерпілої сторони є наслідком порушення договору, ні самі ці блага, ні пов'язані з ними немайнове право або інтерес не постають як елементи (об'єкт і юридичний зміст) порушеного зобов'язання ...

Тому відшкодування моральної шкоди, передбачене (на підставі п. 4 ст. 611 ЦК) домовленістю сторін зобов'язальних відносин, за жодних обставин не може розглядатися як форма договірної відповідальності» [23]. З наведеними висновками В. Примака слід погодитися. Вважаємо цей підхід цілком прийнятним для вироблення аргументації щодо обґрунтування можливості застосування відшкодування моральної шкоди як способу захисту прав та інтересів замовників юридичних послуг.

Дійсно, відшкодування моральної шкоди в будь-яких випадках має на меті компенсації винятково немайнових втрат потерпілої особи [24, с. 175]. Не є винятками й випадки невиконання виконавцями юридичних послуг своїх договірних обов'язків перед замовниками. Порушенням договору про надання юридичних послуг (з боку виконавця) відбувається насамперед посягання на майнову сферу замовника, адже отримання замовником очікуваної юридичної послуги є майновим благом. Беззаперечно, майном є й гроші, що передаються замовником виконавцеві у вигляді винагороди за надання послуги та відшкодування фактичних витрат. Тож неповернення виконавцем грошей, що можуть знаходитися у нього безпідставно через зміну чи розірвання договору (у тому числі, що відбуваються як наслідок порушення договору виконавцем), вочевидь є різновидом порушення майнових прав (інтересів) замовника. Але наведені види майнових правопорушень можуть тягти за собою також і порушення особистих немайнових прав замовника юридичної послуги. Найбільш ймовірними особистими немайновими благами, що можуть зазнавати в описуваній ситуації посягання, на наш погляд, будуть: психічна рівновага фізичної особи (її душевний стан) як елемент іншого блага – життя (ст. 281 ЦК України); честь, гідність та ділова репутація (ст. ст. 267, 299 ЦК України); таємниця особистого життя фізичної особи (ст. 301 ЦК України); таємниця кореспонденції (ст. 306 ЦК України) тощо.

Виходячи з цього, ми підтримуємо висновок про те, що відшкодування моральної шкоди завжди має правову форму недо-

говірною зобов'язання, на впорядкування якого поширюють дію відповідні імперативні норми цивільного законодавства (глава 82 ЦК України). А якщо це так, то *цілком послідовним буде висновок про виникнення в особи права на відшкодування моральної шкоди завжди, коли така шкода в неї виникає, незалежно від того, передбачена ця можливість спеціальними вимогами цивільного законодавства або умовами певного договору чи ні*. Такий підхід відповідає принциповим положенням захисту абсолютних прав.

Таким чином, можна констатувати, що постанова Великої Палати Верховного Суду від 1 вересня 2020 року по справі № 216/3521/16-ц була прийнята на належній науково-практичній аргументації, але така аргументація була вироблена українською цивілістикою ще до формулювання згаданої правової позиції вищою судовою інстанцією. Положення п. 49 цієї постанови зазначає: «Виходячи з положень статей 16 і 23 ЦК України та змісту права на відшкодування моральної шкоди в цілому як способу захисту суб'єктивного цивільного права, компенсація моральної шкоди повинна відбуватися у будь-якому випадку її спричинення – право на відшкодування моральної (немайнової) шкоди виникає внаслідок порушення права особи незалежно від наявності спеціальних норм цивільного законодавства». Виникає питання: сказане в п. 49 цієї постанови стосується будь-яких договірних зобов'язань чи лише тих, які виникають з так званих споживчих договорів, адже контекстуально постанова стосувалася саме останніх?

За нашим переконанням, можливість відшкодування моральної шкоди повинна надаватися потерпілій особі (принаймні фізичній особі) завжди, коли в неї така шкода виникає (зрозуміло, що за наявності необхідних для цього правових умов, про що йтиметься нижче). На подібний принциповий підхід вказують й інші дослідники, зокрема, З. Ромовська [25, с. 510], О. Отраднова [26, с. 19] та Р. Стефанчук [27, с. 222]. Відшкодування моральної шкоди є універсальним способом захисту порушених цивільних прав та інтересів, а тому можливість його застосування не вимагає додаткового

нормативного закріплення в спеціальних положеннях законодавства чи умовах договорів.

Незважаючи на обрану нами позицію про розширення правових можливостей захисту прав та інтересів замовників юридичних послуг, ми все ж виходимо з необхідності доведення позивачами як факту заподіяння моральної шкоди, так і деяких інших обставин.

У правовій доктрині України точиться дискусія стосовно закріплення презумпції заподіяння моральної шкоди будь-якими протиправними діями. Зокрема, З. Ромовська зазначає, що «моральна шкода має розглядатися постійним супутником кожної протиправної поведінки щодо фізичної особи, «ниткою, яка іде за голкою... Тому факт заподіяння моральної шкоди не потребує доведення: вона є очевидною, тільки-но буде доведено вчинення протиправної поведінки ... Предметом доказування має бути розмір грошового відшкодування, на яке претендує відповідач» [25, с. 510]. Вважаємо, що позиція З. Ромовської цілком є прийнятною, але стосовно відшкодування фізичній особі моральної шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, чи внаслідок незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування запобіжних заходів, незаконного затримання, а також незаконного накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту або виправних робіт (ч. 2 ст. 1167 ЦК України). Презюмуватися моральна шкода повинна й у випадках її відшкодування фізичній особі, коли ушкодження здоров'я або смерть спричиняються членам сім'ї чи близьким родичам (п. 3 ч. 2 ст. 23 ЦК України). Грубі й образливі дії правопорушника, що принижують честь, гідність або ділову репутацію людини, напевно, також вказуватимуть на очевидність заподіяння моральної шкоди, що не вимагає її доведення в судовому засіданні. Навпаки, коли йдеться про спричинення моральної шкоди порушенням договорів, то її наявність уже не є настільки очевидною. Позивач має довести в судовому засіданні факт порушення певного свого особистого немайнового права (прав), що

витає із порушення договору його контрагентом, наявність моральної шкоди, у тому числі обсяг її відшкодування, причинний зв'язок між протиправною поведінкою такого контрагента-боржника та фактом виникнення моральної шкоди. Як і у випадку відшкодування збитків, вина заподіювача цих негативних наслідків презюмується, але це не означає, що суд залишає таку обставину поза увагою. Вина заподіювача шкоди має бути піддана оцінці в судовому засіданні.

Підставами виникнення цивільно-правової відповідальності є сукупність умов, необхідних для притягнення до цивільно-правової відповідальності. Сукупність таких умов становить склад цивільного правопорушення [28, с. 70–71]. У юридичній літературі правильно відзначається, що більшість учених до елементів складу правопорушення зараховує протиправну дію чи бездіяльність; шкоду, шкідливий результат цієї дії (бездіяльності); причинний зв'язок між дією (бездіяльністю) і шкодою; вину правопорушника [17, с. 72].

Розгляд умов відповідальності за заподіяння моральної шкоди порушенням договору про надання юридичних послуг слід розпочати з визначення поняття самої моральної шкоди. Деякими дослідниками проблем відшкодування моральної шкоди в договірних відносинах відзначається, що закріплене в ч. 2 ст. 23 ЦК України поняття не можна вважати універсальним, а отже, його застосування до порушення договірних зобов'язань є малоприматним [19, с. 715; 20, с. 41]. Натомість пропонується розкривати поняття моральної шкоди через категорію «втрати». Так, у юридичній літературі зазначається, що «...моральна шкода полягає саме у втратах. Адже страждання – це процес нищення немайнового блага, а їх результат – негативні наслідки немайнового характеру – уже є моральною шкодою ... Якщо йдеться про сторону договірних правовідносин, то такі душевні страждання можуть виявлятися у збентеженості, страхі (наприклад, за подальшу долю майна), переживаннях, хвилюваннях, емоційному неспокої і т. п. Як наслідок, особа втрачає можливість ухвалювати правильні рішення, продовжувати звичайний для неї спосіб і ре-

жим існування. Ці зміни примушують особу докладати додаткові зусилля для організації свого життя, вони є визначальними показниками настання моральної шкоди. Тому, встановлюючи факт такої шкоди, слід керуватися не лише тими критеріями, які обумовлюють суб'єктивне сприйняття потерпілого (почуття, емоції), але й тими, які характеризують її зовнішній прояв – порушення усталеного для цієї особи способу життя, життєдіяльності. Крім того, визначення поняття моральної шкоди саме через «втрати» підкреслює компенсаційну функцію інституту відшкодування такої шкоди» [19, с. 717]. Вважаємо, що наведене розуміння змісту моральної шкоди є логічно вибудованим і таким, що заслуговує на підтримку.

Дійсно, не кожне порушення виконавцем умов договору про надання юридичних послуг породжуватиме в замовника ті «немайнові втрати» чи «негативні немайнові наслідки», які можна розцінити як моральну шкоду. Зрозуміло, що чітких методик з цього приводу виробити неможливо, оскільки йдеться про сферу індивідуального сприйняття людьми фактів протиправної поведінки, вчинюваної їх контрагентами в договірних зобов'язаннях. Проте особи, які позиваються в захисті шляхом відшкодування їм моральної шкоди, мають вказати, у чому саме відбулося «зменшення» їх немайнового блага. Проста констатація факту, що невиконання (неналежне виконання) договору адвокатом або іншим виконавцем викликало в замовника переживання чи навіть «сильні душевні страждання», вочевидь не може вказувати на наявність в особи зазначених немайнових втрат.

Позивачеві необхідно підтвердити свідченнями свідків, документальними доказами чи в інший спосіб довести, що він змушений змінити звичний для себе порядок життя, докладати додаткових зусиль, аби відновити цей порядок, зазнавати певних наслідків поганого емоційного стану, що впливає на його здатність правильно реагувати на акти поведінки інших осіб (на правильність прийняття рішень) тощо. Зовнішніми виявами подібних втрат можуть бути тривалий збуджений стан особи, або, навпаки, депресивні прояви, загострення хронічних захво-

рювань, наприклад, гіпертонії, поява нових захворювань, спровокованих подібними переживаннями.

Таким чином, моральна шкода, що проявлятиметься як наслідок порушення виконавцем юридичної послуги договірних обов'язків, полягатиме не у «фізичному болю» замовника чи його стражданнях у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я» (п. 1 ч. 2 ст. 23 ЦК України) та не в «душевних стражданнях, спричинених знищенням чи пошкодженням його майна» (п. 3 ч. 2 ст. 23 ЦК України). Наведені види правопорушень не є змістовною характеристикою тих випадків порушень, що можуть вчинюватися виконавцями за договором про надання юридичних послуг. Неможливим є й заподіяння моральної шкоди замовникові шляхом вчинення «протиправної поведінки щодо членів сім'ї чи близьких родичів» такого суб'єкта. Разом з тим, немайнових втрат замовник може зазнавати внаслідок «душевних страждань» від вчинення протиправної поведінки щодо нього самого (п. 2 ч. 2 ст. 23 ЦК України). Саме ця частина п. 2 ч. 2 ст. 23 ЦК України відповідає змісту правопорушень, що можуть здійснюватися виконавцями стосовно замовників юридичних послуг.

Найбільш поширеним різновидом правопорушень є нездійснення взагалі або часткове здійснення виконавцями обов'язків після того, як вони отримують гроші від своїх клієнтів. При цьому такі недобросовісні виконавці зазвичай уникають спілкування з клієнтами. Нагальна потреба в отриманні юридичної послуги, зокрема, у випадках, коли проти клієнтів порушується кримінальна справа, вимагає їх звертатись за послугою до інших адвокатів. Нерідко це пов'язано з необхідністю позичати гроші в інших осіб, у тому числі – брати банківський кредит або продавати своє майно, аби покрити фактичні витрати та винагороду за надання послуги іншим адвокатом. Своєю чергою, необхідність повернення позичених грошей може бути пов'язана з потребою працювати за сумісництвом або шукати інші джерела отримання доходу. Як наслідок, така особа менше спілкується з членами своєї сім'ї, не може належно відпочивати, займатись сво-

їми улюбленими справами тощо. Вочевидь, наведеного достатньо, аби проілюструвати в загальних обрисах життєву ситуацію, за якої в особі відбуватимуться втрати немайнового характеру: особа втрачає психічну рівновагу як елемент свого здоров'я (життя); ця особа відчуває занепокоєння за долю майна, яке змушена продати, або щодо того майна (грошей), яке не може повернути від недобросовісного адвоката; така особа втрачає відчуття цілісності сім'ї та вимушено докладає додаткових психофізичних зусиль для подолання фінансової скрути та відновлення звичного порядку життєдіяльності. Усе це відбувається на тлі підвищеної та невинуватої нервозності («душевних страждань»). Тож душевні страждання такої особи є не тільки способом спричинення означених особистих немайнових втрат, але й додатковим тягарем, який тривалий час відчуває потерпіла особа.

Норма п. 4 ч. 2 ст. 23 ЦК України вказує на такий вид немайнових втрат, як приниження честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи. На перший погляд, такі види правопорушень також не можуть впливати зі змісту протиправної поведінки виконавця як учасника зобов'язання з надання юридичної послуги. Дійсно, невиконання виконавцем умов договору не спрямовується на честь, гідність чи ділову репутацію замовника, але опосередковано шкода цим благам усе ж може заподіюватися. Недодержання адвокатом принципу конфіденційності несе не тільки потенційну, а й реальну загрозу несанкціонованого розголошення відомостей про замовника-клієнта, що складають таємницю про його особисте життя, а значить, і тягне за собою можливе порушення честі та гідності такого клієнта. Зокрема, це може бути інформація про обставини здійснення злочинних дій проти клієнта (образа, зґвалтування, заподіяння тілесних ушкоджень) чи інші відомості, котрі здатні впливати на самооцінку клієнтом своїх соціальних якостей (гідність) або на їх оцінку оточенням (честь).

Порушенням договору виконавець опосередковано може принизити ділову репутацію замовника. Належне виконання юри-

дичної послуги (наприклад, якісний захист у цивільному спорі) цілком ймовірно здатне мати зв'язок з виконанням замовником уже своїх обов'язків перед контрагентами в інших договорах. Отже, неможливість виконання цих обов'язків через неналежне надання (ненадання) адвокатом чи іншим виконавцем юридичної послуги, негативно впливає на ділову репутацію замовника.

Окрім наявності моральної шкоди, потерпіла особа (позивач) має довести розмір відшкодування. Слід сказати, що доведення цих двох обставин насправді є єдиним процесом: не можна визначити обсяги відшкодування, не вказавши на факт спричинення шкоди. Власне, обґрунтування того, у чому конкретно полягає моральна шкода особи, не може не зачіпати критеріїв моральної шкоди.

Як сам факт спричинення моральної шкоди, так і розмір її компенсації, доводиться потерпілою особою. Потерпілі особи визначають розмір відшкодування, керуючись здебільшого своїм відчуттям справедливості. Але ще раз підкреслимо, що судова практика (у тому числі положення Постанови № 4) вказує на необхідність обґрунтування позивачами розмірів відшкодування моральної шкоди.

Згідно з ч. 3 ст. 23 ЦК України моральна шкода відшкодовується грішми, іншим майном або в інший спосіб. Практика відшкодування моральної шкоди свідчить про те, що найбільш поширеним способом відшкодування є надання певної суми грошей. Норми ч. 3 ст. 23 ЦК України наводять критерії, на які мають орієнтуватися суди, оцінюючи заявлені вимоги про обсяги відшкодування моральної шкоди. Цих же критеріїв повинні дотримуватися й позивачі, обґрунтовуючи свої вимоги. Такими критеріями є: 1) характер правопорушення; 2) глибина фізичних і душевних страждань; 3) погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливостей їх реалізувати; 4) ступінь вини заподіювача моральної шкоди; 5) інші обставини, які можуть мати істотне значення. Серед таких обставин у цивілістичних літературних джерелах вказується на необхідність оцінки індивідуальних рис потерпілої особи

(вік, вразливість тощо), сфери її діяльності та способу життя. Слід брати до уваги також ту обставину, як швидко були усунені негативні прояви заподіювачем такої шкоди, тобто враховувати його поведінку після заподіяння моральної шкоди, скільки минуло часу між фактами виникнення правопорушення та пред'явленням вимог про компенсацію моральної шкоди [26, с. 21]. Врахуванню підлягає: а) поведінка потерпілої особи, якщо вона сприяла виникненню шкоди чи збільшенню її розміру; б) юридична або фактична нерівність становища сторін; в) тривалість шкідливих чинників та інше [29, с. 26–27].

Правило ч. 4 ст. 23 ЦК України застерігає, що моральна шкода відшкодовується незалежно від майнової шкоди, яка підлягає відшкодуванню, та не пов'язана з розміром цього відшкодування. В. Примак слушно зазначає з цього приводу щодо необхідності застосування розумного й справедливого співвідношення стягнень у вигляді збитків, неустойки з одного боку, та відшкодування моральної шкоди – з іншого. На його думку, нерозумно й несправедливо покладати на суб'єкта відповідальності (сторону, яка порушила договір) надмірний майновий тягар [24, с. 177].

Відшкодування моральної шкоди є можливим тільки в разі доведення протиправності її заподіяння. Згідно зі ст. 611 ЦК України, у разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, установлені договором або законом: 1) припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом, або розірвання договору; 2) зміна умов зобов'язання; 3) сплата неустойки; 4) відшкодування збитків і моральної шкоди. Відсутність хоча б одного з елементів складу правопорушення виключає можливість притягнення винної особи до цивільно-правової відповідальності. Як уже зазначалося, одним з елементів є протиправна поведінка особи. Тільки дії суб'єктів цивільного права, що виходять за межі, передбачені законом, необхідно вважати протиправними [16, с. 13]. Отже, наступною умовою такого виду цивільно-правової відповідальності є оцінка поведінки заподіювача

ча шкоди щодо її невідповідності правовим приписам.

Специфіка відшкодування моральної шкоди в договірних зобов'язаннях загалом і в зобов'язаннях з надання юридичних послуг зокрема полягає в тому, що поведінка заподіювача моральної шкоди підлягає кваліфікації відразу з точки зору дії норм законодавства про договори (про договір з надання юридичних послуг), чинності умов конкретного договору, укладеного сторонами, та дії вимог законодавства, що встановлюють недоторканність (неможливість порушення) абсолютних прав. Інакше кажучи, відзначаючи підставність відшкодування моральної шкоди, яка випливає з порушення договору, не можна обмежитися оцінкою протиправності, що визначатиме порушення тільки відносних (майнових) прав кредитора. Необхідно вказати також, у чому полягає невідповідність поведінки заподіювача такої шкоди правовим приписам, що визначатимуть порушення певних абсолютних прав (особистих немайнових прав).

Вважаємо за можливе розглянути протиправність поведінки заподіювача моральної шкоди з точки зору імперативних вимог законодавства, які створюють режим охорони особистих немайнових благ. Щоправда, нижче йтиметься про деякі випадки порушення подібних заборон, закріплених в умовах договорів.

Вимога ч. 1 ст. 275 ЦК України вказує, що фізична особа набуває права на захист свого особистого немайнового права у разі протиправних посягань інших осіб. Стосовно юридичних осіб подібної вказівки у нормах закону не існує, але, керуючись принципами розумності й справедливості та застосовуючи аналогію закону, слід поширити це положення й на відносини за участю юридичних осіб.

Спеціальними нормативними положеннями, що регулюють надання юридичних послуг адвокатами, встановлюються також заборони несанкціонованого поширення інформації про сам факт звернення клієнта «за правовою допомогою» до адвоката, зміст такої «допомоги» (зміст порад, консультацій, роз'яснень адвоката, складених документів), а також інформації, отриманої від клієнта.

Названа інформація є складовою адвокатської таємниці. Цікаво відзначити, що правові норми, котрі впорядковують режим адвокатської таємниці, утворюють цілий субінститут: ч. 1 ст. 4, п. 2 ч. 2 ст. 21, ст. 22 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»; ст. ст. 10, 22, 56 Правил адвокатської етики. Отже, порушення адвокатом заборон цього субінституту визначатиме протиправність його поведінки, яка може призводити до втрат немайнового характеру в його клієнта.

Відповідальність за відшкодування моральної шкоди покладається на виконавця юридичної послуги тільки за умови встановлення причинно-наслідкового зв'язку між фактами вчинення протиправної поведінки та фактом виникнення цієї шкоди. На необхідність установлення причинно-наслідкового зв'язку за таким видом відповідальності вказує ч. 1 ст. 1167 ЦК України, де зазначається, що моральна шкода «відшкодовується особою, яка її завдала». Причинно-наслідковий зв'язок існуватиме тоді, коли: а) факт, що розглядається як причина, проявляється раніше ніж наслідок; б) обставина (факт), котру оцінюють як можливу причину, необхідна та достатня для породження іншої обставини (факту), тобто – наслідку; в) обставина (факт) причинного характеру відіграватиме головну роль у породженні наслідків поміж інших обставин, з якими пов'язується настання цих наслідків. Поширення сказаного на досліджувані відносини означає, що набрання чинності договором про надання юридичних послуг і виникнення з такого договору обов'язків виконавця передують виникненню в замовника немайнових втрат (моральної шкоди). Щоправда, норми адвокатської етики вимагають від адвокатів дотримуватися принципу конфіденційності навіть тоді, коли переддоговірне спілкування з клієнтом не призводить до укладання договору. Тобто, незважаючи на те, що договір з певним клієнтом так і не було укладено, адвокат усе одно зобов'язаний не розголошувати адвокатську таємницю. Такий же обов'язок покладається на адвоката й при розірванні договору з клієнтом. Але в таких випадках

йтиметься про можливе заподіяння шкоди, відшкодування якої спиратиметься вже не на наявний договірний зв'язок, а тільки на підставу, що адвокат не виконав нормативні вимоги Правил адвокатської етики.

Оцінці підлягає не тільки хронологія виникнення протиправної поведінки та моральної шкоди, а й змістовна характеристика самої цієї поведінки виконавця. Цей аспект у встановленні причинності заподіяння моральної шкоди у договірних зобов'язаннях з надання юридичних послуг є, на наш погляд, ключовим. Вище згадувалося, що не кожен випадок порушення договору виконавцем несе в собі реальну загрозу спричинення моральної шкоди в замовника. Правопорушення матиме ознаки причини, тільки якщо воно є необхідним для породження означених немайнових втрат і є за своєю потужністю достатнім, аби їх спричинити.

Висновки

У замовника юридичної послуги право на відшкодування моральної шкоди виникає завжди тоді, коли така шкода в нього проявлятиметься, незалежно від того, передбачена ця можливість спеціальними вимогами цивільного законодавства (чинним законодавством така можливість не передбачається) або умовами договору про надання юридичних послуг чи ні. Цей підхід відповідає принципам положенням захисту абсолютних прав.

Можливість відшкодування моральної шкоди принципово не повинна залежати від її передбачуваності в умовах договорів, у яких беруть участь носії згаданих абсолютних прав та їх потенційні порушники. Отже, якщо у замовника юридичної послуги через протиправні дії виконавця (у тому числі й через ті протиправні дії, які мають вигляд неналежного виконання (невиконання) договірних обов'язків) виникатиме моральна шкода, то така шкода підлягає відшкодуванню.

Література

1. Постанова Великої Палати Верховного Суду України від 01.09.2020 р. у

справі № 216/3521/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91644731> (дата звернення: 25.04.2024).

2. Рішення Голосіївського районного суду м. Києва від 15.07.2014 р. у справі № 752/13777/13-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/39787396> (дата звернення: 25.04.2024).

3. Рішення Орджонікідзевського районного суду м. Харкова від 24.11.2014 р. у справі № 644/4629/14-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/41628998> (дата звернення: 21.04.2024).

4. Рішення Снігурівського районного суду Миколаївської області від 17.03.2015 р. у справі № 2/485/10/15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/42963859> (дата звернення: 21.04.2024).

5. Рішення Шахтарського міськрайонного суду Донецької області від 28.05.2012 р. у справі № 2-2495/11. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/24403168> (дата звернення: 25.04.2024).

6. Богославец В. М. Договори про надання правових послуг : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2008. 19 с.

7. Загородній А. С. Способи захисту прав (інтересів) замовників юридичних послуг. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2015. № 2 (69). С. 218–226.

8. Загородній А. С. Правовідносини із захисту цивільних прав та інтересів замовників юридичних послуг. *Право і безпека*. 2014. № 4 (55). С. 192–197.

9. Книгін К. Г. Цивільно-правове регулювання договору надання послуг адвокатом : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2015. 20 с.

10. Люльчук Н. М. Договір про надання правничої допомоги в цивільному праві України : дис. ... д-ра філософії. Київ, 2020. 269 с.

11. Ярошевська Г. М. Договір про надання юридичних послуг : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2014. 167 с.

12. Ярошевська Г. М. Договір про надання юридичних послуг : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2014. 19 с.

13. Чумак Р. Цивільно-правова відповідальність за невиконання та/або неналежне

виконання договору про надання юридичних послуг. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 1. С. 46–51.

14. Чумак Р. В. Неустойка як окремий вид забезпечення виконання зобов'язання за договором про надання юридичних послуг. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених* : тези доп. учасників наук.-практ. конф. з нагоди святкування Дня науки, відзначення Дня Європи та 70-річчя заснування Ради Європи (м. Харків, 16 трав. 2019 р.) / МВС України ; ХНУВС. Харків, 2019. С. 193–196.

15. Чумак Р. В. Щодо підстав виникнення цивільно-правової відповідальності за невиконання та/або неналежне виконання договору про надання юридичних послуг. *Актуальні проблеми приватного права* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції, м. Ірпінь, 18 жовтня 2022 року. Ірпінь : Державний податковий університет, 2022. 396 с. С. 32–35.

16. Загорулько А. І., Кройтор В. А., Загорулько О. А. Зобов'язання, що виникають унаслідок заподіяння шкоди : навч. посіб. Харків : Вид-во Університету, 2000. 68 с.

17. Сліпченко О. І., Кройтор В. А. Докази та доказування в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : монографія. Київ : ПАЛИВОДА А. В., 2012. 244 с.

18. Кройтор В. А., Сліпченко О. І. Розподіл обов'язків з доказування у справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди. *Порівняльно-аналітичне правознавство*. 2023. № 1. С. 171–179.

19. Договірне право України. Загальна частина : навч. посіб. / Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова та ін. ; за заг. ред. О. В. Дзери. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 896 с.

20. Гриняк А. Б. Відшкодування моральної шкоди за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань. *Юридична Україна*. 2013. № 9. С. 41–47.

21. Никончук Н. С., Коробцова Н. В. Відшкодування моральної шкоди у договірних зобов'язаннях: аналіз правозастосовної практики. *Молодий вчений*. 2021. № 4 (92). С. 102–105.

22. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в спра-

вах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31.03.1995 р. № 4. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95#Text> (дата звернення: 25.04.2024).

23. Примак В. Д. Відшкодування моральної шкоди у контексті реалізації принципу свободи договору. *Юридична Україна*. 2009. № 3. С. 64–72.

24. Примак В. Д. Особливості відшкодування моральної шкоди як заходу цивільно-правової відповідальності. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 175–179.

25. Ромовська З. В. Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс : підруч. Київ : Атіка, 2005. 560 с.

26. Отрадна О. Компенсація моральної шкоди, заподіяної порушенням цивільно-правового договору. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2015. № 2 (40). С. 18–23.

27. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : монографія. Київ : КНТ, 2008. 626 с.

28. Цивільне право України. Частина II : навч. посіб. / під ред. С. А. Сліпченка, В. А. Кройтора. Харків : Ескада, 2000. 399 с.

29. Примак В. Критерії визначення розміру відшкодування за завдану моральну шкоду. *Підприємництво, господарство і право*. 2014. № 4. С. 25–28.

REDRESS FOR THE NON-PECUNIARY DAMAGE IN CASE OF IMPROPER PERFORMANCE (NON-PERFORMANCE) OF OBLIGATIONS BY THE PARTIES TO LEGAL SERVICES SUPPLY AGREEMENT

The problem of redress for the non-pecuniary damage in case of improper performance (non-performance) of obligations by the parties to legal services supply agreement has been studied in the article.

The authors have proved the provisions that the customer of legal services has the right to redress for the non-pecuniary damage whenever such damage is manifested, regardless of whether this possibility is provided by special requirements of civil legislation (the current legislation does not provide such a possibility) or by the terms of legal services supply

agreement or is not provided. This approach corresponds to the principles of protecting absolute rights.

The possibility of redress for the non-pecuniary damage should not particularly depend on its predictability in contracts' terms, where the holders of the mentioned absolute rights and their potential violators participate. Therefore, if the customer of legal services suffers non-pecuniary damage due to illegal actions of the executor (including those illegal actions having the form of improper performance (non-performance) of contractual obligations), then such damage is subject to compensation.

We support the position of those authors, who reveal the concept of non-pecuniary damage through the category of "losses". It has been noted that the given understanding of the content of non-pecuniary damage is logically constructed and the one that deserves support. At the same time, it has been specified that not every violation of the terms of legal services supply agreement by the executor will cause the customer those "non-property losses" or "negative non-property consequences" that can be considered as non-pecuniary damage.

The authors of the work have emphasized that, in addition to non-pecuniary damage, the affected person (plaintiff) must prove the

extent of compensation. In fact, proving these two circumstances is a single process: it is not possible to determine the extent of compensation without indicating the fact of causing damage. As a matter of fact, the substantiation of non-pecuniary damage of a person itself affects its criteria.

Redress for the non-pecuniary damage is possible only in case of proving the illegality of its infliction. Therefore, the next condition of this type of civil liability is the assessment of damage causer's actions regarding its non-compliance with legal prescriptions.

The authors of the work have also indicated that the responsibility for redress for the non-pecuniary damage rests with the provider of legal services only if causal connection between the facts of committing illegal action and the fact of the damage's occurrence is established.

Key words: contract; legal services supply agreement; responsibility; responsibility under legal services supply agreement; redress for the non-pecuniary damage; losses; extent of compensation; illegality of causing of harm; presumption of causing moral damage; causal connection between the facts of committing illegal action and the fact of the damage's occurrence.